

Ramilə SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Dillər kafedrasının müəllimi
ramilesuleymanova@list.ru

MÜASİR TÜRK DİLİ İLƏ MÜŞTƏRƏK DİALEKT SÖZLƏRİNİN KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ İŞTİRAKI

Azərbaycan dili şivələrində müasir türk dili ilə müştərək xüsusiyyətlər içərisində leksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər çoxluq təşkil edir. Müasir türk dili ilə müştərək leksik vahidlərin mənə tutumunda sabitlik və dəyişkənlik müşahidə olunur. Leksik mənənin dəyişməsi (inkışafı) adətən semantik sahə hüdudlarından çox kənara çıxır.

Azərbaycan dialektləri ilə müasir türk ədəbi dili leksikonunun müştərəkliyi bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birinci səbəb hər iki dil variantının mənşə ümumiliyindən irəli gəlir. Mənşə ümumiliyi Azərbaycan dilinin dialektləri ilə digər türk dilləri arasında da özünü göstərir. Lakin coğrafi yaxınlıq və mədəni-tarixi əlaqələr fonunda müqayisə olunan dil formalarına məxsus izoqloslar daha qabarıq nəzərə çarpır. Dil formalarının hər birində ortaqlığın bir mənə istiqaməti aparıcı olur. Ümumi semantik sahə nəinki kəskin fərqlənməyən, hətta bir-birinə yaxınlığı ilə səciyyələnən qollara şaxələnir. Belə mənə qolları öz növbəsində ədəbi türkcə ilə şivə arasında olduğu kimi, şivələr arasında da paylaşdırılır (*daylak* türk dilində “dişi dəvə”, Azərbaycan dilinin şivələrində *daylağ* “birillik at balası”, “dəvə balası” anlamlarında).

Mənənin inkışaf istiqamətləri yaxın mənə (mənə çalarları) ilə yanaşı, əksmənənliliyin meydana çıxmasına səbəb olur. Əksmənənlilik semin yaranması birbaşa ünsiyyətin məqsədi ilə əlaqədardır. Hər hansı (eləcə də ortaqlıq) sözün nominativ mənəsi

sonrakı inkişaf prosesində adətən predmet, əşya, hadisənin ifadə olunmayan əlamətlərini bildirir. Bu isə kommunikasiya aktında, ünsiyyət prosesində üzə çıxır. Məsələn, *çatal* sözü türkcədə “haça” anlamındadır. Eyni mənə Bərdə şivəsində “çatallıx” sözündə müşahidə olunur; “haçalıq” mənəsini bildirir (Çatallıx ən çox qoz ağacında olur). Şivələrdə sözün digər mənaları da müşahidə olunur və bunlar gündəlik həyat, məişət, təsərrüfat fəaliyyətindən irəli gələn kommunikat məqsədlərə xidmət edir. Şivələrdə *çatal* sözü “qoşa” mənəsini bildirir (Bizim kətdə çatal addar çoxdur – Bərdə şivəsi). *Çatal* sözünün “bir-birinə bitişik” mənəsi var (Bağdan beş dənə çatal nar qırdım; Çarpanaxnan o çatal cəvizi vır – Zəngilan və Ağdam şivələrində). *Çatal* “ikibaşlı” anlamında işlənir (Çatal sözdən bir nəticə çıxmaz; Axalsixi, həmçinin Kürdəmir şivələri). Ağdam şivəsində isə eyni leksik vahid “iki qurdun birlikdə sarıdığı çıxar barama”nı, yəni barama mənəsini ifadə edir. Elə ortaqlar da var ki, semlərin ifadəsi obyektin məlum olmayan tərəfləri ilə bağlı olmur. Belə sözlər dil subyektləri tərəfindən bilərəkdən fərqli mənada işlədilir. Ünsiyyət prosesində həmin leksik vahidlər nəinki fərqli, hətta əksmənəlilik də qazana bilir. Türk dilində *bay* sözü “pulu, malı çox olan, zəngin” mənəsindədir. Qazax şivəsində “xoşbəxt” mənəsində işlədilir (Səni görün balaların bay olsun), Gəncə şivəsində isə Qazax şivəsindəki anlamın əksi müşahidə edilir. Məsələn: Özünü bay elədi (informant; Gəncə şivəsi). Nümunədəki *bay olmaq* ifadəsi (və müvafiq leksik vahid) həm bədbəxt, həm də ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq bacarmayan, yarıtmaz, şikəst, zədəli, xəstə və s. anlamlar kəsb edir və görünür ki, rişxənd, kinayə məqsədilə işlədilir.

Semlərdən biri predmetə məxsus əlamətlə ortaqlıq təşkil edir. *Topalak* türk dilində “yarpaqlarından yaşıl boya hazırlanan bitki”ni, *topalağ* Salyan şivəsində, *topalax* tələffüz şəkli isə Cəbrayıl, Kürdəmir, Qazax, Zaqatala şivələrində “dərman bitkisi”ni bildirir. Sözün türk dilindəki mənə strukturunda “boya

bitkisi”, şivələrdə isə “dərman bitkisi” semi aktualdır. Tovuz şivəsində *topalax* sözünün “yumru” mənası da işləkdir (Sənəmin balaja qızı elə yaxcanadı ki, topalax kimi). Ehtimal ki, bitkinin quruluşuna aid hər hansı xüsusiyyət “yumru” mənasının qabarıqlaşması, üzə çıxması üçün əsas olur. Nümunəyə aid Salyan şivəsində işlənən cümlələrdən birində bunu müşahidə etmək mümkündür: “Topalağın kökü fındıq boyda olur”. Və əlamət öz növbəsində sözün məna strukturunu təşkil edən tərkib hissələrdən birinə çevrilir.

Ortaq sözün səciyyəvi obyekt mənası inkişaf edərək əlamət bildirən mənanı formalaşdırır. *Tasma* sözü türk dilində “heyvanın boğazına keçirilən bağ”; Göygöl və Şəki şivələrində “çarığa keçirilən bağ” mənasındadır. Burada məna strukturu iki semə haçalanırsa (çarıq bağı və heyvan bağlamaq üçün bağ), semantik inkişaf daha bir mənanı üzə çıxarır. Bakı şivəsində *tasma* sözü “bərk, tarım” mənasını ifadə edir. Anlamanın “bağ (ip)” mənasından intişar tapması tamamilə mümkündür. Məntiqə görə, “tarım” sözünün mənası ip, kəndir anlayışlarına aid ola bilər.

Ortaq fonetik tərkibi zahiri oxşarlığa görə başqa bir predmetə keçə, onu adlandıra bilər. Türk dilində *sucuk* sözü “qurudulmuş bağırsağın içərisinə ət qıyması doldurularaq hazırlanan yemək” mənasındadır. Azərbaycan dilinin Bolnisi, Ordubad şivələrində *sucux* qoz, xəmir və sairədən hazırlanan “xörək adı”nı ifadə edir. Şivədəki ortağ sözün ifadə etdiyi yemək hazırlanma texnologiyasına görə və forma baxımından türkcədəki qarşılığına bənzəsə də, ondan fərqlənir. Oudur ki, sözün məna strukturu ədəbi türkcədə və şivədə başqa-başqa semlərlə təmsil olunur. Borçalı şivəsində *sucux* sözü “sırsıra” mənasını da ifadə edir. Görünür, formaca sucuğu xatırlatdığı üçün bu cür adlanır.

Ortaq söz dil formalarından birində məcazi mənada işləndikdə yeni anlam kəsb edir. *Asıx* sözü Qax şivəsində

“qaşqabaq” mənasındadır. Türk dilində isə *asıq* “qaraqabaq” mənasını verir.

Türkcədə, yaxud şivələrdə ortaq sözə məxsus yeni mənaların formalaşması ifadə edilən predmet və ya hadisənin hər hansı əlaməti əsasında baş verir. Predmet, hadisəni xarakterizə edən əlamətlərin bolluğu törəmə mənaların sayını artırır – bir yox, bir neçə yeni mənə əmələ gətirir. Bəzən predmetə aid əlamətlərin sayı qədər yeni mənalara üzvlənmə gedir. Ancaq bunların hamısı birlikdə deyil, ayrı-ayrılıqda hərəsi bir dil formasında aktual olur. Qədim türk yazılı abidələrində “bayraq” mənasını bildirən *tuğ* sözü müasir türk dilində və Azərbaycan dili şivələrinin bəzilərində də (Ağsu, İmişli, Şuşa, Zərdab; Meydana hər dəsdə öz tuğuyun gəlmişdi) həmin mənəni ifadə edir. Türkcədə və Azərbaycan dilinin şivələrində *tuğ* sözünün digər mənaları da var. Türk dilində “bayraq” mənası ilə yanaşı, “padşah və vəzirin baş geyiminə taxılan tük və ya qotaz formalı bəzək” anlamı da vardır. Baş geyiminə taxılan qotaz formalı bəzək, adətən, yelləndiyindən, atılıb-düşdüyündən onun bu xüsusiyyəti ilə bayrağın yellənməsi, dalğalanması arasında oxşarlığın mümkünlüyü, ehtimal ki, belə adlandırmanı real edir. Ağdam, Ağdaş, Bərdə, Gəncə, Göygöl, Qax, Oğuz, Mingəçevir, Şəki, Şuşa, Ucar, Zaqatala şivələrində *tuğ* “uzun ağac sapı olan narın süpürgə” mənasını ifadə edir. Evin tavanını süpürmək üçün nəzərdə tutulan belə süpürgələrin uzun ağac sapı olduğundan bayrağa aid forma elementlərindən biri (uzunluq ölçüsü) ilə assosiasiya yaradır. Təsadüfi deyil ki, Ağcabədi, Yevlax şivələrində *tuğ* sözü birbaşa “dik, hündür” mənalarını da ifadə edir (Tuğ dağa çıxmaq olmaz). Yəni bayrağa aid forma xüsusiyyətlərindən üçü (yellənən, uzun, hündür) şivədə və türkcədə *tuğ* fonetik tərkibində üç yeni mənənin yaranmasına səbəb olur.

**THE PRESENCE OF THE COMMON DIALECT WORDS
WITH MODERN TURKISH LANGUAGE IN THE
COMMUNICATION PROCESS**

Summary

The development directions of meaning along with close meaning (shades of meaning), cause the appearance of the opposite meaning. The creation of the opposite meaningful sem is directly related to the purpose of the communication. The nominative meaning of any (as well as common) word usually shows the non-expressed signs of the subject, the thing in the process of further development process. But it appears in the communication act, in the process of communication. The different appointment according to the different geographies in the life of the farm and household forms not the same semantic fields. The common word acquires its own unique signs in each language form, the new sems are formed. The word “teskere” used in the Turkish language means “the wooden barrow”. But the word “desgire” used in the dialects Baku, Ordubad, Kurdamir means “basket”.